

УДК 070:007.82-92

## ПРИРОДА ОБРАЗУ

Гридчина В.В.

Інст ит ут ж урналіст ики  
Київського національного університет у ім. Тараса Шевченка, м. Київ

У статті образ досліджується через його відтворення – малюнок. Розглядаються різні вчення, що дають змогу описати онтогенез та гносеологію образу.

Ключові слова: малюнок, образ, уява, символ, свідомість

Образ – абстрактне поняття, це те, що неможливо ні побачити, ні почути, ні відчути. Тим не менш всі абстрактні поняття (самі назви) в мові мають предметне походження (від певного реального предмету). Наприклад, є світло – те, що ми бачимо, від нього пішли такі абстрактні поняття як світ і всесвіт.

Постановка проблеми. Саме слово «образ» в українській мові є багатозначним, а отже, має декілька тлумачень. Перше – «зовнішній вигляд когось-небудь, чогось-небудь; подоба»; у філософії «відображення в свідомості явищ об'єктивної дійсності» тощо. Друге – «ікона» [11, Т. 2, с. 414]. Нагадаємо, що ікона у свою чергу – «...зображення бога або святого» [11, Т. 1, с. 786].

«Зовнішній вигляд», «відображення», «зображення» – ці всі поняття безпосередньо пов'язані із зоровим сприйняттям. А результатом зорового сприйняття, чогось предметним його утіленням, можна вважати зображення (малюнок). Малюнок, в свою чергу, є інформаційним відтворенням образу. Тобто зображення передає інформацію, яка міститься в образі.

Зображення і малюнок надалі будемо вважати тотожними поняттями.

Отже, об'єктом дослідження є поняття образу, а предметом – зображення як предметне відображення образу.

Існує певний зв'язок між реальним предметом (навколишнього світу) – образом (створеним в уяві людини) – відображенням-малюнком (розміщеним в навколишньому світі). Навколишній світ – людина – навколишній світ.

Отже, дослідження поняття образу будемо вести від навколишнього світу, але не від предмету об'єктивної дійсності, а від зображення цього предмету (продукту діяльності людини). Мета статті – дослідити образ через його відтворення – малюнок.

Проблемою інтерпретації зображень (створення образу у уяві людини) займається український психолог П. М'ясоїд. Серед іноземних дослідників слід відзначити Л. Рубінштейна, Р. Арнхейма, Д. Лакоффа, Г. Ханта, Ж.-П. Сартра,

Е. Гуссерла, К. Пірса, Ф. де Сосюра. Особливості трактування образу і знаку в семіотиці та психології (феноменологічна школа) уже розглядалися [3].

Поява перших зображень. Найдавніші зображення, знайдені археологами, датуються епохою верхнього, або пізнього палеоліту (35 тис. років тому). Італійський дослідник Е. Анноша у книзі „Історія світового мистецтва” пише: „Імовірно, саме *Homo sapiens* (що походить із Африки) ввів до Європи уявлення про мистецтво і вміння створювати його витвори: нараховується 200 відомих печер і стоянок з витворами палеолетичного мистецтва” [5, с. 18].

Інший український дослідник М. Чмихов у своїй останній розвідці „Від яйця-райця до ідеї Спасителя”, відтворюючи світогляд праслов'ян, зазначає: „... різні зображення (у тому числі й орнаментальні), починаючи з пізнього палеоліту і принаймні по I тис. до н. е., є своєрідними ілюстраціями міфів... Зображальні версії виглядають деякою мірою важливішими для найдавніших епох” [18, с. 25]. До того ж „повніше й чіткіше розкривають або те, що в літературі та фольклорі замовчується, або те, що там глибоко заховане” [7, с. 25].

Отже, навіть найпростіші орнаменти не можна вважати просто малюнками, вони є першою світоглядною ілюстрацією, яку намагалися зберегти і передати як певну інформацію. До того ж, як підкреслює Е. Анноша: „мова зображень – це дописемна форма комунікації, архів даних ранньої епохи історії людства” [5, с. 16].

Якщо появу перших зображень пов'язують із діяльністю *Homo sapiens* (а у нашому випадку зображення є виміром образу), то можна припустити, що попередні людські істоти, як-то: *Homo habilis* (людина вміла), *Homo erectus* (людина прямоходяча, або пітекантроп), *Homo neanderthalensis* (неандерталець, або палеантроп) – не відтворювали навколишній світ через зображення саме через відсутність образів, нездатність продукувати образи.

Онтогенез «образу». «Особливістю сприйняття зображень є відображення у його психічній формі – образу», – писав Б. Черняков [17, с. 5].

Уже згадувалося, що перші зображення пов'язуються із діяльністю *Homo sapiens* (людини розумної). Сучасна людина є представником того ж класу. Біологічно сучасна людина від людини палеоліту не відрізняється нічим. Єдина відмінність – це соціальні умови життя. Якщо не відрізняється біологія, то і психічні процеси протікають однаково.

Е. Анноша у „Історії світового мистецтва” пише: „Спочатку був знак, породжений необхідністю заявити права володіння територією (відбитки людської долоні)” [5, с. 16]. Тобто первісні зображення, окрім безпосередньої інформації про предметне значення, несуть ще й приховане. „Знак – зображення, яке має тільки одне, лише йому властиве спеціалізоване значення. Знак повинен як можна лаконічніше і точніше передавати конкретну інформацію” [12, с. 14]. А.С. Кара-Мурза пише, що „знак – інформаційна система із символів” [6, с. 67].

У свою чергу „символ [< грец. *symbolon* – знак, прикмета] – предмет, дія тощо, які є умовним позначенням якогось образу, поняття, ідеї” [14, с. 623].

А. Бергер пише, що „образ – це набір символів, кожен з яких має особливе значення, в деяких образах існує множинність різних рівнів значення і взаємодії між ними” [1, с. 69].

Крім того, „образ... пов'язаний із інформацією, цінностями, вірою, установками і ідеалом людей. Цей зв'язок важко назвати природнім: бо нам необхідно враховувати інтерпретації великої частини символів і знаків, які виступають важливою складовою частиною образу” [1, с. 69].

Щоб розшифрувати інформацію, яка закладена в символах і знаках, потрібен код. „Коди, засоби розуміння знаків, можуть розглядатися як система умовностей і звичок, яка пропонується нашою культурною традицією. Більше того, те, що ми називаємо культурою в загальнолюдському розумінні, можна визначити як набір кодів” [1, с. 60].

Тобто знаки залишаються знаками при будь-яких умовах, в той час як в залежності від обставин (людини, що інтерпретує) може змінитися код.

Отже, окрім предметного значення зображення є знаками символів, які створюють певні образи. Це знаходить підтвердження і в тому, що первісна людина разом з піктограмами, ідеограмами продукує зображення, які дослідники називають „психограми – знаки, що не мають відношення ні до предметів, ні до символів” [5, с. 21]. Отже, психограми є продуктом відтворення не „матеріального”, а „духовного” світу. Існування психограм доводять, що первісна людина так само, як і сучасна, потребувала створення образного світу (світу іншої реальності), і в цьому їй допомагали зображення.

Отже, маємо такий зв'язок: Зображення – Знак – Символ – Образ.

Гносеологія «образу». Російський дослідник С. Кара-Мурза у книзі „Маніпуляція свідомістю” наголошує, що „крім природних, біологічних потреб, для задоволення яких існують речі, людина має потребу в образах. Ця потреба не менш фундаментальна” [6, с. 355].

А французький дослідник Г. Ле Бон (один із засновників колективної психології) писав: „Натовп, здатний мислити тільки образами, сприймає тільки образи” [цит. за 6, с. 98]. Далі він продовжував: не факти самі по собі вражають народну уяву, а то, яким чином вони розподіляються і представляються натовпу.

Тобто здатність до створення образів є соціальною ознакою „людини розумної”.

Питання природи образів досліджує психологія. Представник діяльнісного підходу у психології Л. Рубінштейн, здійснивши аналіз природи психіки, зазначив, що „у діяльності суб'єкта відбувається психічне відображення об'єкта у вигляді образу – ідеальної форми його існування [13]. Тобто всі речі ми сприймаємо як образи.

На початку ХХ століття виникає течія в психології, яка називається гештальтпсихологією (нім. Gestalt – цілісна форма, образ). Основним напрямом є вивчення психіки як цілісної внутрішньої структури – гештальта („цілісного образу, який формується у свідомості людини під час сприйняття об'єктів, унаслідок уявлення про них” [14, с. 169]). Гештальтпсихологія розробила систематизовану теорію сприйняття форми. Своє продовження гештальтпсихологія знайшла у когнітивному напрямку. Як пише В. Москаленко у своїй книзі „Соціальна психологія”: „Згідно когнітивістам, люди не просто отримують, але і обробляють отриману інформацію. Кожна людина є творцем своєї реальності” [10, с. 94].

Досліджуючи сновидіння, Д. Фулкс, М. Шмидт та Н. Кер [20] виявили, що людям з частковою втратою зору навколишній світ сниться таким, яким вони його знають, а не таким, яким бачать насправді, тобто образи – це уявний опис речей, незалежний від того, як ці речі виглядають насправді.

С. Кара-Мурза у книзі „Маніпуляція свідомістю зазначає, що „уява – перетворення якоїсь частки реальності в образ, який створює свідомість (фантазія) людини” [6, с. 180], а діти до півтора року не виявляють ознак уяви, бо їм для цього не вистачає матеріалу.

Він також наголошує, що „уява – здатність людини, необхідна для розумового пізнання дійсності. В розумі ми оперуємо тими образами реальності, які нам виробляє наша уява” [20, с. 181]. У мовах, похідних від латинської, зберігся навіть зв'язок між словами уява та образ (imaginatio – уява утворилося від слово imago – образ).

Одним з найцікавіших положень С. Кара-Мурзи є твердження, що „людина віддає собі раду в тому, що образи її уяви не є реальність. Саме тому вони і набувають для неї особливого глибинного змісту – вони як би виявляють сутність речей і подій. Ці образи „реальніші” за факти, вони – надреальність [6, с. 187].

На протигагу реальному світу людина створює уявний – образний світ.

Бергер А. у книзі „Бачити – значить вірити: введення до зорової комунікації” так зазначає: „Уява відноситься до психічних процесів, а образ досяжний і матеріальний. Але образ майже завжди це продукт уяви, який означає, що зорові і ментальні образи невід'ємні один від одного” [1, с. 19].

Фундатор теорії зорово-просторової метафори як основи абстрактного мислення Р. Арнхейм у книзі „Зорове мислення” пише: „Людське мислення не може вийти за межі образів, які постачають людські відчуття” [19, с. 233]. Р. Арнхейм описує опит, де пропонує зобразити розуміння різноманітних абстрактних понять. Хоча малюнки всі відрізнялися один від одного, проте мали певні спільні елементи. Отже, Р. Арнхейм робить висновки, що будь-яке мислення ґрунтується на „геометро-динамічні образи” (образні схеми).

Послідовник теорії Р. Арнхейма Д. Лакофф стверджує, що без використання образних схем ми не можемо навіть описувати власний досвід чи взагалі його мати.

А.Г. Хант додає, що „геометро-динамічні структури, безкінечно реорганізуючи за рахунок різних символічних систем, врешті-решт ґрунтуються на властивостях фізичного порядку і організації сприйняття” [16, с. 285].

Представники пропозиційної теорії (на протигагу конгнівістам) вважали, що образи можуть виражати лише те, що людина уже знає, і що одні лише образи ніколи не можуть породжувати нове знання.

А.К. Фролова наголошує, що „формування конкретно-чуттєвого образу відбувається активно з елементами певної узагальненості. Кожне сприйняття опосередковується попереднім досвідом взаємодії суб'єкта з оточенням і значною мірою залежить від нього, хоч і не має розгорнутого творчого характеру. У процесі сприйняття в прихованій формі відбувається своєрідне моделювання як попередньої, так і майбутньої діяльності, а також моделювання майбутніх станів об'єкта, перетвореного людиною” [15, с. 17]. Вона виділяє образ-сприйняття й образ-

уявлення, ці образи зберігають у пам'яті інформацію про світ, причому при втраті деяких рис конкретності призводить до абстрагування (суб'єктивізації факту), узагальнення, що є наслідком активності сприйняття.

Наступний етап суб'єктивізації факту, продовжує дослідниця, є образ-фантазія (максимальна суб'єктивізація, найвіддаленіша паралель-проекція факту), який твориться на основі досвіду людини від свідомісного освоєння дійсності. „Фантазійність” як процес мислення виразно окреслює аналітичність свідомості, її володіння аналізом і синтезом, Тоді виникає найвищий рівень образного відображення дійсності – образ-ідея. Цінність образів-ідей полягає в тому, що, виникаючи у свідомості з розвитком пізнавальної діяльності людини, вони можуть наближатися до адекватнішого відображення дійсності, перетворюватися на суб'єктивні образи-ідеї об'єктивного світу [15, с. 18].

А. Логвиненко наголошує, що для усвідомлення інформації дуже важливі психологічні умови її сприйняття – своєрідні інформаційні означення предмета, явища. Усвідомлений образ-сприйняття – „це та психологічна реальність, яку ми без зусиль знаходимо у своїй свідомості за допомогою самостереження. Однією з найважливіших характеристик образу-сприйняття є його предметність” [9, с. 3]. „Це, безумовно, інформаційна предметність, яка допомагає виокремити предмет, явище з оточуючого і містить: 1) реальність – віра в об'єктивне існування того предмета, який поданий в образі; 2) об'єктивність – переживання людиною образу як винесеного зовні; 3) визначеність – це образ-сприйняття, позбавлений значення, визначеністю володіють архетипні свідомості міфологічного плану, що сприймають предмет, явище без смислової диференціації; 4) константність – відносна постійність образу предмета при зміні умов його сприйняття; 5) полімодальність – органічна єдність даних, що одержуються від органів чуття різної модальності (зору, слуху, дотику, смаку, нюху тощо). Це своєрідна системність ознак сприйняття предмета (інформації), що виділяє його (її) як буттєву даність.

Інформаційна предметність фіксує інформацію на рівні факту – те, що відбувається, знаходиться й зникає у вигляді після образу (образ предмета, що зберігається після його зникнення протягом декількох секунд і зазнає значних якісних змін). Післяобраз має творче значення для виникнення нових предметних означень на реальному рівні та сугестивному.

Рівень свідомісної суб'єктивізації факту виокремив два типи образу; художній (відображений факт) і документальний (реальний факт). У художньому образі злитий об'єктивно-пізнавальний й суб'єктивно-творчий початок. У документальному образі суб'єктивно-творчий початок зведений до тієї міри суб'єктивізації, коли образ як документ (реальний факт) не втрачає своєї первинної інформаційної основи. Специфіка образу визначається відносно двох сфер: реальної дійсності та процесу мислення. Як відтворення дійсності, образ тією чи іншою мірою наділений чуттєвою достовірністю, просторово-часовою тривалістю, предметною закінченістю й самодостатністю та іншими властивостями одиничного, реально-побутового об'єкта” [8, с. 252].

Далі український дослідник В. Буряк виводить «образ відображення інформаційного середовища», який, «засвоюючи інформаційні риси епохи, вбирає в

себе загальнолюдські інформаційні ознаки, розкриваючи вічні властивості індивідуальності. Вічні образи є своєрідні інформаційні свідомісні коди (інформаційні архетипи) – Прометей, Каїн і Авель, Мефістофель, Фауст, Гамлет, Дон Жуан, Дон Кіхот. Кожна нова епоха трактує вічний образ у своєму інформаційно-смысловому контексті, що зумовлено багатозначністю вічного образу, який є своєрідною змістовообразною надсистемою художньої інформаційної свідомості.

Три різновиди образу – мотив, топос, архетип – свідчать про вироблену й закріплену у свідомості інформаційну форму. Мотив – це образ, спільний для декількох творів чи групи авторів (закріплення образної інформації, що сягає кордонів конкретного твору). Топос – образ, характерний для цілої культурно-інформаційної системи певного періоду (світ як книга, світ як театр). Образ-архетип виявляє найбільш постійні інформаційні ознаки-системи, що пронизують усю художню свідомість від міфології до сучасності. Це сталий інформаційний фонд сюжетів-систем, що передаються з покоління в покоління.

За рівнем смыслового узагальнення образ як інформаційна система має декілька планів: індивідуальний, характерний, типовий; образ-мотив, топос, архетип, наявність яких є свідчення еволюції образу у виробленні своєрідної ієрархічності інформаційного смыслу. Так, характерне виникає з індивідуального як мікросистеми. Індивідуальні образи більш суб'єктивізовані, характерні образи ілюструють цілі пласти людської свідомості (мораль, звичаї певної епохи). Вищу характерність системи становить типовість – найхарактерніше (найреальніше) для конкретної інформаційної системи об'єктивного світу. Звідси виникає поняття „тип” – узагальнена інформаційна модель людської індивідуальності, що найбільш характерна для суспільного інформаційного середовища..

Одна із найважливіших особливостей функціонування образу як системи відображення інформації є те, що внаслідок взаємодії характерів і обставин утворюються цілісні образи долі і світу. Це інформаційне поле-буття з усією складністю підпорядкування систем, що відбиваються у свідомості художника чи публіциста. Такий шлях творчого процесу від мікроінформації (мікродеталі) до деталей-образів (макросистем), що в уяві автора створюють інформаційний Всесвіт” [2, с. 36-39].

Українська дослідниця О. Донченко досліджує сприйняття світу та ідентифікацію людської психіки з точки зору психофракталів. „Фрактал – це самоподібна, внутрішньодинамічна частка, фрагмент таких складних, нелінійних, відкритих, самоорганізованих структур, як невловима блискавка, хмара, що перманентно трансформується, берегова лінія, яку не можна вимірити, кора дерева, яка ніде не повторює власних візерунків, тощо” [4, с. 121]. Тож, психофрактал – це втілена частка універсальної психіки, що презентує незмінність людини природної, незалежної від соціальної динаміки, але функціонуюча як її глибинний фактор [4].

Причому, як пише дослідниця, психофрактальна структура психік характерна як для кожної окремої людини, так і для спільноти – держави, суспільства, регіону, групи тощо. Тобто кожна людина ідентифікує себе із певною спільнотою і відповідно веде себе. Тут можна казати про сприйняття навколишнього світу відповідно до певної культурної ідентифікації.

Наприклад, коли людина бачить зображення такого знаку, як хрест, і сприймає його як символ християнської віри, то вона ідентифікує себе із християнською спільнотою, членом якої є і вона сама, що викликає певні почуття. У даному випадку вона перебирає правила поведінки, закладені у рамки психофрактальної спільноти християнства. Хрест є знаком логічно не зрозумілим, щоб ми його сприймали, нас повинні навчити, чи то ми повинні приєднатися до психофракталу, в якому він існує. У нашому випадку – це християнське вірування.

Головною функцією психофракталів, за О. Донченко, є „збереження його унікальних меж, наявність яких уможлиблює процес пошуку «своїх» ідентичностей” [4, с. 126]. „Психофрактальні властивості містяться в структурі психіки людини ближче до свідомості” [4, с. 135]. Кожна людина є носієм різних психофрактальних властивостей, які проявляються в залежності від того, з ким ми себе ідентифікуємо. Частково ми можемо задіяти механізми сприйняття, що належать до різних психофракталів. Так, щось ми можемо сприймати як людина з білою шкірою; громадянин України; жінка; християнин; людина молодого віку тощо – в залежності від того, який психофрактал візьме гору, наша поведінка може кардинально різнитися.

Отже, природу образу досліджують багато наук. Для нас головним є те, що образ – це певна реакція на сприйняття світу, яка створюється свідомістю за допомогою уяви. В залежності від нашої психофрактальної ідентифікації певною мірою може змінюватися структура образу (певний гештальт сприйняття).

Висновки. Вибір предмету дослідження дозволив припустити, що зі всіх людських істот лише *Homo sapiens* здатен сприймати образи, адже лише він почав відтворювати свої образи в малюнках. Отже, перші образи з’являються 35 тис. років тому.

Образ – це інформація, яка створюється в уяві шляхом декодування знаків і символів. Причому коди визначаються за нашою культурною ідентифікацією.

Людина має потребу в образах, і саме образи здатні об’єднати велику кількість людей в єдиний організм (натовп, групу, аудиторію, публіку тощо). Здатність створювати і сприймати образи є соціальною ознакою *Homo sapiens*.

«Образ» можна розглядати як ідеальну форму існування, чи зорове мислення, чи елемент уяви. Проте інколи образи стають реальніші за факти і створюють надреальність, яка в граничних формах веде до певних психічних розладів.

Образ може мати різний масштаб – бути мотивом, топосом чи архетипом.

Образ може бути по-різному психофрактально ідентифікований.

#### Список літератури

1. Бергер А. Видеть – значит верить. Введение в зрительную коммуникацию, 2-е издание: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 288 с.: ил. – Парал. тит. англ.
2. Буряк В.Д. Журналістська творчість як система образної комунікації: Навч. посіб. – Д.: РВВДНУ, 2003. – 60 с.
3. Гридчина В.В. Візуальне сприйняття образу і знаку: психологія і семіотика // Культура народів Причерноморья. – 2007. – №101. – С. 193-195.

4. Донченко О.А. Фрактальність психіки і суб'єктність // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 117-143.
5. История мирового искусства. – М.: БММ АО, 1998. – 720 с.: ил.
6. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2006. – 864 с.
7. Кинжалов Р.В. Проблема реализации вариантов мифа в повествовательном фольклоре и изобразительном искусстве // Фольклор и этнография. – М., 1977. – С. 25.
8. Краткая литературная энциклопедия: В 9 Т. / Глав. ред. А.А. Сурков. – М.: Сов. энцикл., 1972. – Т. 7. – 675 с.
9. Логвиненко А.Д. Психология восприятия: Учеб.-метод. пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 117 с.
10. Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
11. Новый тлумачний словник української мови. У 3-х томах. – К.: Видавництво «Аконіт», 2007. – Т. 2. – 928 с.
12. Полная энциклопедия символов / сост. В.М. Рошаль. – М.: АСТ; СПб: Сова, 2006. – 515, [5] с.: ил.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 614 с.
14. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
15. Философский энциклопедический словарь / Редкол. С.С. Аверинцев и др. – М.: Сов. энцикл., 1989. – 694 с.
16. Хант Г.Т. О природе сознания: С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения / Пер. с англ. А. Киселева. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 555, [5] с.
17. Черняков Б.І. Зображення в культурі і журналістикознавстві / Київський університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – Київ: Центр вільної преси, 1998. – 23 с.
18. Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.
19. Arnheim R. Visual thinking. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969.
20. Kerr N., Foulkes D., Schmidt M. The structure of laboratory dream reports in blinded and sighted subjects // Journal of Nervous and Mental Disease. – 1982. – # 170. – P. 286-294.

Гриджина В.В. Природа образа

В статье образ исследуется через его воспроизведение – изображение. Рассматриваются разные учения, которые дают возможность описать онтогенез и гносеологию образа.

Ключевые слова: изображение, образ, воображение, символ, сознание

Grydchyna V. V. Nature of the image

An image researches through a picture. The article is devoted to the various theories, which describe an ontogenesis and gnoseology of image.

Key words: a picture, an image, imagination, symbol, consciousness

Пост упила до редакції 12.09.2008 р.